

Marian Gołębiewski

Archi(Diecezja) Włocławska w rozwoju historycznym

Studia Włocławskie 20, 465-480

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ABP MARIAN GOŁĘBIEWSKI

(ARCHI)DIECEZJA WROCŁAWSKA W ROZWOJU HISTORYCZNYM

Diecezja wrocławska położona jest na Śląsku, który w X wieku zamieszkiwali w górnym i środkowym biegu Odry: Gołszyce, Opolanie, Ślężanie, Bobrzanie i Dziadoszanie. Śląsk Zaodrzański należał do utworzonej w 973 roku diecezji praskiej oraz częściowo (na zachód od rzeki Bóbr) do diecezji miśnieńskiej. W 982 roku biskupem tych ziem został św. Wojciech (zm. 997). Niektórzy uczeni przyjmują istnienie biskupstwa wrocławskiego już około 980 roku. Przyjmują również (prof. Edmund Małachowicz), że św. Wojciech poświęcił wybudowaną w latach 983–988, na Ostrowiu Tumskim w miejscu obecnej katedry wrocławskiej, świątynię¹.

Za czasów Ottona III, najpierw króla (od 983 r.), a następnie cesarza niemieckiego (od 966 r.), ksiązę Mieszko I zajął w latach 988–989 ziemie dawnego państwa Wiślan z Sandomierzem i Krakowem, a około 990 r. także Śląsk, który stał się odtąd częścią państwa Mieszka I, zwanego Państwem Gnieźnieńskim (*Civitas Schinesghe*). W dokumencie *Dagome iudex et Ote senatrix* (*Mieszko ksiązę i pani Oda*) ksiązę Mieszko wraz ze swą małżonką, Niemką z pochodzenia, Odą, przekazali swe państwo Stolicy Apostolskiej.

Ksiązę Mieszko I, oddając swe państwo w opiekę Stolicy Apostolskiej, zmierzał w kierunku pełnej niepodległości państwowej poprzez utworzenie metropolii kościelnej i uzyskanie korony królewskiej dla siebie lub swego syna. Do utworzenia metropolii gnieźnieńskiej najwięcej

ABP MARIAN GOŁĘBIEWSKI – dr hab., prof. UKSW; studia specjalistyczne z biblistyki uwieńczone doktoratem biblijnym odbył w Papieskim Uniwersytecie Biblijnym w Rzymie (1969–1976); biskup diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej w latach 1996–2004, arcybiskup archidiecezji wrocławskiej w latach 2004–2013.

¹ J. Swastek, *Początki chrześcijaństwa w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 8(2000), nr 1, s. 33–34.

przyczynił się przyjaciel cesarza Ottona III, św. Wojciech Sławnikowic, nie tyle przez swą działalność misyjną, ale przez śmierć męczeńską w dniu 23 IV 997 r. w okolicach Elbląga. Po męczeńskiej śmierci św. Wojciecha, za rządów papieża Grzegorza V (966–999), pierwszego Niemca na tronie następców św. Piotra, zapadły w Rzymie decyzje dotyczące rozbudowy Kościoła w Polsce. Omówiono kandydatów na projektowane biskupstwa w Krakowie, Kołobrzegu i Wrocławiu. Sprawy biskupstwa wrocławskiego i krakowskiego omówiono z arcybiskupem metropolitą mogunckim oraz biskupami: praskim i ołomunieckim. Część bowiem terytorium biskupstwa praskiego oraz ołomunieckiego znalazła się około 990 roku w granicach państwa polskiego. Pod rokiem 999 w rocznikach polskich i czeskich mamy informację, że przyrodni brat św. Wojciecha, Radzim Gaudenty, został wyświęcony na biskupa. Na dokumencie cesarza Ottona III dla klasztoru Farfa we Włoszech – wystawionym 2 XII 999 roku – Radzim Gaudenty występuje jako arcybiskup św. Wojciecha (*archiepiscopus sancti Adalberti*)².

Postanowienia synodu gnieźnieńskiego z 1000 r.

Metropolię gnieźnieńską z biskupstwami sufraganalnymi we Wrocławiu, Krakowie i Kołobrzegu utworzono na synodzie gnieźnieńskim, który się odbył w dniach 8–10 marca 1000 roku w Gnieźnie. Wziął w nim udział cesarz Otto III, który wybrał się do Gniezna z Rzymu już w grudniu 999 roku. Chciał przy tej okazji oddać hołd swemu przyjacielowi, św. Wojciechowi. Papieża Sylwestra II, pierwszego Francuza na tronie papieskim, reprezentował na tym synodzie kard. oblacionariusz Robert. Ponadto w tym synodzie wziął udział Bolesław Chrobry i pierwszy metropolita gnieźnieński Radzim Gaudenty.

Dla relikwii św. Wojciecha w Gnieźnie cesarz Otto III ufundował ołtarz. Ponadto cesarz Otto III zdjął z głowy swój diadem cesarski i włożył go na głowę Bolesława Chrobrego jako znak „przymierza i przyjaźni”³. Przez długi okres czasu odczytywano mylnie ten gest – jak twierdzi prof. G. Labuda – jako akt koronacji Bolesława Chrobrego. Ponadto – jak podaje kronikarz Gall Anonim – cesarz Otto III dał Bolesławowi Chrobremu gwóźdź z krzyża Pańskiego oraz włócznię św. Maurycego. Bolesław Chrobry ofiarował cesarzowi ramię św. Wojciecha. Ponadto Bolesław

² G. Labuda, *O najstarszej organizacji Kościoła w Polsce*, „Przegląd Powszechny”, 1984, nr 6, s. 389, 392.

³ Gall Anonim, *Kronika polska*, przeł. R. Grodecki. Przekład przejrzał, wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia, Wrocław 1975, s. 22 (ks. I, rozdz. VI).

Chrobry, który dobrze opanował język niemiecki, został współregentem i następcą Ottona III na stanowisku cesarskim⁴.

Uroczysta proklamacja nowej metropolii gnieźnieńskiej nastąpiła w czwartą niedzielę Wielkiego Postu 10 marca 1000 roku, której introit zaczyna się radosnym wyrażeniem *Laetare Jerusalem* – „raduj się Jeruzalem”⁵.

Św. Wojciech, cesarz Otto III, Bolesław Chrobry oraz papież Sylwester II – to pierwsi wielcy Europejczycy. Myśleli o jedności kontynentu europejskiego na podstawie zasad doktryny i moralności chrześcijańskiej, pod przewodnictwem cesarza rzymskiego i papieża jako następcy św. Piotra. Niestety, wielka idea tych wspańiałych Europejczyków, w najlepszym znaczeniu tego słowa, zesza szybko do grobu wraz z ich śmiercią.

Wszystkie uchwały synodu gnieźnieńskiego z 1000 roku zatwierdził ówczesny papież Sylwester II (zm. 1003).

Diecezja wrocławska w średniowieczu

Nie zachował się oryginał erekcyjny biskupstwa wrocławskiego ani też innych biskupstw sufraganalnych. Najdawniejsze granice diecezji wrocławskiej zostały przekazane w bulli protekcyjnej dla biskupstwa wrocławskiego papieża Hadriana IV *In eminenti Apostolicae Sedis* z 23 IV 1155 r.⁶ Pierwszym biskupem wrocławskim był biskup Jan, najprawdopodobniej niemieckiego pochodzenia, podobnie jak biskup kołobrzegi – Reinbern oraz biskup krakowski Poppo.

Źródła historyczne nie potwierdzają informacji słynnego polskiego historyka ks. Jana Długosza o siedzibach wrocławskich biskupów w Smogorzowie koło Namysłowa i w Byczynie⁷. Nie mamy też źródłowych informacji o chrześcijaństwie w obrządku rzymsko-słowiańskim na Śląsku przed chrztem Polski w 966 r.⁸

Granice średniowiecznej diecezji wrocławskiej pokrywały się mniej więcej z granicami Śląska. Katedrą diecezji wrocławskiej był kościół na Ostrowiu Tumskim pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela. Książę śląski i krakowski Henryk IV Prawy (1257–1290) przyznał, w testamencie sporzą-

⁴ J. Strzelczyk, *Bolesław Chrobry*, Poznań 1999, s. 65.

⁵ Labuda, *O najstarszej organizacji Kościoła w Polsce*, s. 396.

⁶ B. Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii w okresie przedrozbiorowym*, RTK, 13(1966), z. 4, s. 69.

⁷ K. Doła, *Archidiecezja wrocławska*, w: *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000, s. 35–36.

⁸ Tamże.

dzonym w 1290 roku, biskupom wrocławskim na ziemi nysko-otmuchowskiej pełne prawa książęce, jurysdykcję sądowniczą i prawo bicia własnej monety. Przywilej ten zatwierdził w 1290 roku papież Mikołaj IV oraz metropolita gnieźnieński Jakub Świnka wraz z polskimi biskupami na synodzie w Gnieźnie. Tytuł książęcy zachowali biskupi wrocławscy do 1945 r.⁹

Biskup wrocławski Przeclaw z Pogorzeli (1344–1376) poszerzył księstwo otmuchowskie o ziemię grodkowską, Paczków, Widnąwę, Żulową i Jawornik.

Na mocy testamentu polskiego władcy księcia Bolesława Krzywoustego (zm. 1138) Śląsk stał się dzielnicą jego syna Władysława II (zm. 1201), a następnie jego synów. Dali oni początek dwom liniom Piastów śląskich: wrocławskiej i opolsko-raciborskiej. Fakt ten zadecydował o wyodrębnieniu się Śląska Dolnego i Górnego w XIII w. Książęta śląscy: Henryk Brodaty (zm. 1238), jego syn Henryk Pobożny oraz jego wnuk Henryk IV Prawy, zwany też Henrykiem Probusem (zm. 1290), podjęli się próby zjednoczenia rozbitych na dzienice – po śmierci księcia Bolesława Krzywoustego – ziem polskich. Niestety, nie przyniosły one sukcesów. Co więcej, posłowie króla Kazimierza Wielkiego (zm. 1370) dnia 24 VII 1335 r. podpisali w Trenčynie z królem czeskim Janem Luksemburskim akt, na mocy którego Polska zrzekła się praw politycznych do księstw śląskich, które *de facto* należały już do czeskiej korony św. Wacława. Król Jan Luksemburski zrzekł się wówczas – za cenę 20 tysięcy kop groszy praskich – roszczeń do polskiej korony. Następca króla Jana Luksemburskiego, król Karol IV Luksemburski (1316–1378), od roku 1346 cesarz niemiecki, w traktacie namysłowskim w 1348 roku wcielił do korony św. Wacława całe terytorium Śląska. W latach 1348–1360 podjął próby wcielenia diecezji wrocławskiej do utworzonej 4 IV 1344 r. metropolii praskiej, gdyż znajdowała się ona w granicach korony św. Wacława. Jego staraniom sprzyjały wówczas proczeskie rządy ordynariusza wrocławskiego bp. Wacława z Pogorzeli (1342–1376). Staraniom tym przeciwdziałał król polski Kazimierz Wielki. Papież Urban V bullą *Cum ad officii nostri* z 24 II 1365 r. zapewnił polskiego monarchę, że biskupstwo wrocławskie podlega metropolii gnieźnieńskiej. W 1360 roku cesarz Karol IV wycofał się z zabiegów podporządkowania diecezji wrocławskiej praskiej metropolii¹⁰.

⁹ Tamże, s. 36.

¹⁰ Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej*, s. 11–12; A. Dybkowska, J. Żaryn, M. Żaryn, *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesnych*, Warszawa 2007, s. 42–43.

W XV wieku związki między biskupstwem wrocławskim a metropolią gnieźnieńską układały się normalnie. Wrocławscy ordynariusze, a także ich sufragani, otrzymywali sakrę biskupią z rąk gnieźnieńskiego metropolity. Język polski stał się w XVI wieku codziennym językiem wrocławskich kanoników¹¹. Ale na synodach prowincjalnych w Gnieźnie w latach 1520–1566 diecezja wrocławska nie była reprezentowana. Nie wziął też udziału w synodzie prowincjalnym w Piotrkowie w 1577 roku, na którym biskupi polscy przyjęli uchwały Soboru Trydenckiego (1545–1563), biskup wrocłowski Marcin Gerstmann (1574–1589). Jednakże biskupi wrocławscy w tym czasie usprawiedliwiali swoją nieobecność, a w diecezji wrocławskiej ogłaszali statuty synodów prowincjalnych¹².

Od reformacji do XVIII wieku

Bolesnym wstrząsem dla Kościoła katolickiego była luterska reformacja. Na Śląsku – jak twierdzi ks. K. Dola – nie była ona ruchem oddolnym¹³. W każdym bądź razie początki i rozwój luterskiej reformacji na Śląsku to nadal temat kontrowersyjny¹⁴. Historiografia protestancka w XIX wieku upatrywała przyczyny reformacji w opłakanej sytuacji Kościoła katolickiego w XV w. Według niej Marcin Luter odrodził Kościół, a protestantyzm rozwijał się bez zewnętrznego przymusu¹⁵. Natomiast wybitny historyk niemiecki Kurt Engelbert w kilku artykułach, opublikowanych w latach 1960–1964, o początkach ruchu reformacyjnego stwierdził, że życie religijne na Śląsku, w wielonarodowej Rzeczypospolitej oraz w Niemczech było około 1500 roku w rozkwicie¹⁶.

Ks. dr J. Eck w odbytej w Lipsku dyspacie (od 27 VI do 16 VII 1519 r.) wykazał, iż nauka Marcina Lutra stawia go na równi z Wiklefem oraz Husem, których potępił sobór w Konstancji (1414–1418). Wskazał, iż nie oznacza ona reformy Kościoła, ale jest atakiem na jego strukturę oraz doktrynę. We Wrocławiu już w 1519 roku pojawiły się pisma na temat

¹¹ Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej*, s. 12–13.

¹² Od połowy XVII wieku przynależność metropolitalna Wrocławia do Gniezna była raczej prawna niż faktyczna. Relacja prymasa Polski abp. Michała Poniatowskiego do Rzymu z 1789 roku nie wymienia już biskupstwa wrocławskiego wśród biskupstw przynależących do metropolii gnieźnieńskiej – Kumor, *Granice metropolii gnieźnieńskiej*, s. 15–16.

¹³ K. Dola, *Studia nad początkami reformacji protestanckiej na Śląsku*, Opole 2009, s. 153.

¹⁴ Tamże, s. 146.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże.

owej dysputy. W 1523 roku odbyło się w kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu pierwsze nabożeństwo luterańskie. Przewodniczył mu ks. dr Jan Hess. W 1524 roku odbyła się w kościele pod wezwaniem św. Stanisława biskupa, św. Waclawa i św. Doroty we Wrocławiu dysputa między zwolennikami nauki Marcina Lutra a katolikami. Dotyczyła ona głównie głoszenia słowa Bożego, sakramentu kapłaństwa oraz sakramentu małżeństwa. Po tej dyspucie proboszcz kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu (akolita) Ambroży Moiban zaprowadził w tej świątyni nabożeństwa protestanckie. Wkrótce za tymi wrocławskimi parafiami opowiedziało się w diecezji wrocławskiej dziesięć parafii katolickich we Wrocławiu. W 1563 roku opowiedziała się za luteranizmem rada miejska we Wrocławiu. Naukę Marcina Lutra upowszechniali na Śląsku pochodzący z diecezji wrocławskiej studenci Marcina Lutra oraz Filipa Melanchtona z Wittenbergi. Do upowszechniania nauki protestanckiej w diecezji wrocławskiej przyczyniały się też druki. W połowie XVI wieku na 12 drukarni na Śląsku aż 11 było własnością protestantów. Siłowo narzucali naukę Marcina Lutra mieszkańcom Śląska zniemczali książęta śląscy oraz mieszczaństwo. Protestantyzm uchodził bowiem za niemiecką religię. Wielką gorliwość w upowszechnianiu nauki luterańskiej wykazał książę legnicko-brzeski Fryderyk II (1480–1547). Pod wpływem K. Schwenkfelda dopuścił on w swym księstwie do anarchii liturgicznej. Za radą Marcina Lutra zaniechano w księstwie legnicko-brzeskim w latach 1526–1530 nie tylko celebrowania Wieczerzy Pańskiej, ale nawet udzielania chrztu. W 1549 roku jeden kapłan katolicki musiał obsługiwać na Śląsku około 50 kościołów. Około 1580 roku aż 1222 parafie w diecezji wrocławskiej znalazły się we władaniu protestanckim. Przy kościele katolickim trwało około 150 parafii, głównie w księstwach: nyskim, opolskim i raciborskim¹⁷. Parafie, w których był żywy kult Matki Boskiej oraz świętych Pańskich, ze św. Jadwigą, św. Stanisławem oraz św. Waclawem na czele, nie tylko nie uległy luteranizacji, ale także germanizacji. W księstwach: wrocławskim, głogowskim, świdnicko-jaworskim tylko nieliczne miejscowości, jak: Krzeszów, Grodowiec, Lubomierz, Nowogrodziec oparły się reformacji¹⁸. Rozwój luteranizmu na Śląsku ułatwiała także postawa niektórych biskupów wrocławskich z XVI w. I tak na przykład ordynariusz wrocławski bp Jan Turzo (1506–1520) utrzymywał kontakty z Marcinem Lutrem i jego najbliższym

¹⁷ Tamże, s. 156. J. Mandziuk, *Historia Kościoła na Śląsku*, t. 2, Warszawa 1995, s. 18–66.

¹⁸ Doła, *Archidiecezja wrocławska*, s. 37; tenże, *Studia nad początkami reformacji protestanckiej na Śląsku*, s. 37–65, 146–157; Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, s. 12–14, 18–24, 25–29; W. Urban, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962, s. 84–85.

współpracownikiem, Filipem Melanchtonem. Nazywali go oni „najlepszym biskupem stulecia”. Jego następca, bp Jakub Salza (1520–1539), choć był zawsze wierny Kościołowi katolickiemu, to jednak wobec luteranizmu był okazem biskupa kompromisu. Bp Baltazar z Promnicy (1539–1562) był uczniem Marcina Lutera oraz Filipa Melanchtona w Wittenberdze. Z okazji jego wyboru tak Luter, jak i Melanchton przesłali mu gratulacje. Bp Kasper z Łogaw (1562–1574), choć założył pierwsze na ziemiach polskich seminarium duchowne w 1565 roku, to jednak nie wziął udziału w ostatniej fazie Soboru Trydenckiego (1545–1563)¹⁹.

Od lat sześćdziesiątych XVI wieku nastąpiło wzmocnienie pozycji Kościoła katolickiego na Śląsku, głównie dzięki członkom kapituły katedralnej we Wrocławiu oraz biskupowi wrocławskiemu M. Gerstmannowi (1574–1585), który przeprowadził wizytację diecezji oraz zwołał synod w latach 1579–1580, na którym przyjęto uchwały Soboru Trydenckiego²⁰.

Za rządów ordynariusza wrocławskiego Karola Ferdynanda Wazy (1625–1655) cesarska komisja redukcyjna odebrała protestantom zajęte wcześniej przez nich kościoły katolickie we wszystkich księstwach podległych cesarzowi austriackiemu, w liczbie około 650 (w latach 1653–1654). W 1676 roku katolicy przejęli po protestantach około 100 kościołów. Protestanci zbudowali dla siebie trzy kościoły: w Świdnicy, Jaworze i Głogowie.

Pozycja Kościoła uległa wzmocnieniu po założeniu w 1702 roku dwuwyziałowej Akademii Leopoldyńskiej oraz przez rozwój pielgrzymek i bractw religijnych. W wyniku tych przemian Górny Śląsk odzyskał katolickie oblicze, Śląsk środkowy został wyznaniowo podzielony, a Dolny Śląsk stał się protestancki²¹.

Na mocy pokoju w Altranstädt (1706 r.) król szwedzki Karol XII wymusił w 1707 roku zwrot protestantom na Śląsku 125 kościołów oraz zgodę na wybudowanie sześciu kościołów (Cieszyn, Jelenia Góra, Koźuchów, Kamienna Góra, Milicz, Żagań).

W wyniku wojny austriacko-pruskiej, Prusy zajęły w 1742 roku większą część Śląska oraz Hrabstwo Kłodzkie. Około 3100 km² ziem śląskich znalazło się w granicach cesarstwa austriackiego. W ten sposób diecezja

¹⁹ Tamże, s. 84–85; Dola, *Archidiecezja wrocławska*, s. 37; W. Marschall, *Geschichte des Bistums Breslau*, Stuttgart 1980, s. 59–73; A. Sabisch, *Die Bischöfe von Breslau und die Reformation in Schlesien*, Münster 1975; por. D. Dolański, *Najspokojniejszy Kościół. Reformacja XVI wieku w księstwie głogowskim*, Zielona Góra 1998, s. 43–68.

²⁰ Marschall, *Geschichte des Bistums Breslau*, s. 73; Dola, *Archidiecezja wrocławska*, s. 37.

²¹ Marschall, *Geschichte des Bistums Breslau*, s. 73; Dola, *Archidiecezja wrocławska*, s. 37.

wrocławska została podzielona na część pruską i austriacką. Po roku 1742 Kościół katolicki na Śląsku stał się z religii panującej religią tolerowaną.

W 1773 roku diecezja wrocławska liczyła 651 parafii i kuracji. W części pruskiej diecezji były 572 parafie, a w części austriackiej 79. Na jej terenie było 40 miast, 98 miasteczek i 4280 wsi. Obok kapituły katedralnej na jej terenie było siedem kolegiat: we Wrocławiu (kolegiata świętokrzyska oraz św. Idziego), w Głogowie, Nysie, Opolu, Raciborzu i Głogówku. Na jej terenie znajdowały się 54 klasztory męskie i 14 żeńskich. We Wrocławiu, liczącym wówczas około 90 tys. mieszkańców, było około 30 tys. katolików²².

W XIX i pierwszej połowie XX wieku

Wskutek klęski wojsk pruskich z armią cesarza Napoleona Bonaparte-go w latach 1806–1807 rząd pruski utracił znaczną część swego terytorium i musiał uiszczyć Francji około 140 tys. talarów. Dla uzyskania potrzebnej kwoty król pruski Fryderyk Wilhelm III dnia 30 X 1810 r. podpisał edykt kasujący 68 klasztorów męskich i 14 żeńskich oraz wszystkie kolegiaty. Na własność państwa przeszedł też majątek kapituły katedralnej. Biskup wrocławski utracił wówczas księstwo nysko-otmuchowskie i grodkowskie (613 wiosek). Rząd pruski zobowiązał się dać duchowieństwu pensję, a zakonnikom i prowadzonym przez nie instytucjom odszkodowanie. Kapituła zachowała jednak prawo wyboru ordynariusza. Dla biskupa wrocławskiego wyznaczono pensję w wysokości 12 tys. talarów, a dla biskupa sufragana 1200 talarów (rocznie). Kapitułe przyznano kwotę 16 200 talarów²³.

Bulla papieża Piusa VII *De salute animarum* z 16 VII 1821 r. (zatwierdzona przez króla Fryderyka Wilhelma III dnia 23 VIII 1821 r.) podporządkowała diecezję wrocławską bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Bulla ta zleciła biskupowi wrocławskiemu jurysdykcję nad Brandenburgią, Meklemburgią oraz Pomorzem zachodnim (delegatura berlińska). Na tym terytorium było wówczas 6 parafii i 17 stacji misyjnych. Ponadto bulla ta włączyła do diecezji wrocławskiej dekanaty: bytomski oraz pszczyński z diecezji krakowskiej oraz Górne Łużyce – z miastem Lubaniem – z diecezji miśnieńskiej. Odłączyła natomiast od diecezji wrocławskiej dekanaty: ostrzeszowski i kępiński, i włączyła je do archidiecezji poznańskiej. Nato-

²² Kumor, *Granice archidiecezji gnieźnieńskiej*, s. 73.

²³ Mandziuk, *Historia Kościoła katolickiego na Śląsku*, t. 3, cz. 1, Warszawa 2007, s. 323–324; J. Swastek, *Bardo – najstarsze sanktuarium maryjne na Śląsku*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 18(2010), nr 1, s. 212; P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 72–73.

miast z archidiecezji poznańskiej przyłączono do diecezji wrocławskiej okręg Świebodzina, Krosna, Sulechowa, Bobrowic i Lubska Krośnieńskiego²⁴.

Konstytucja pruska z 1850 roku stworzyła możliwości swobodniejszego działania Kościoła katolickiego. Za rządów kard. Melchiora von Diepenbrocka (1845–1853) nastąpiło odrodzenie katolicyzmu na Śląsku. Proces ten owocnie kontynuowali jego następcy, a szczególnie abp Heinrich Förster (1853–1881) oraz kard. Georg Kopp (1887–1914), który zbudował na terenie diecezji wrocławskiej około 650 kościołów oraz okazały gmach wrocławskiego Alumnatu (1895 r.). Był on mistrzem kompromisu. Dzięki jego niestrudzonym zabiegom ustało antykościelne ustawodawstwo „Kulturkampf” (1871–1887)²⁵. Dzieło jego owocnie kontynuował kard. Adolf Johannes Bertram (1914–1945)²⁶. W 1920 roku przyznano Polsce część Śląska Cieszyńskiego, a w 1921 roku 29% obszaru plebiscytowego (3213 km²). Na tym terenie utworzono w 1922 roku administrację apostolską w Katowicach, podniesioną w 1925 r. do rangi diecezji śląskiej, zwanej też diecezją katowicką. Podporządkowano ją nowo erygowanej w 1925 roku metropolii w Krakowie. W 1929 roku utworzono w północno-zachodniej części diecezji wrocławskiej diecezję berlińską (około 60 000 km²). Na jej terytorium znajdowały się wówczas 154 parafie i placówki duszpasterskie²⁷.

W 1930 r. Wrocław, na mocy bulli papieża Piusa XI *Pastoralis officii nostri* z 13 VIII 1930 r., został metropolią z biskupstwami sufraganiałnymi w Olsztynie, Berlinie oraz wolną prałaturą pilską, utworzoną w 1923 roku z zachodniej części archidiecezji poznańskiej (44 parafie i 4 wikariaty lokalne z dekanatami: Pszczew, Piła, Wałcz, Wschowa i Zbąszyń) oraz z diecezji chełmińskiej (Ziemia Złotowska, Lęborska i Bytowska), które po traktacie wersalskim znalazły się w Niemczech²⁸.

Wykonawcą bulli papieskiej został abp Cesare Orsenigo, nuncjusz apostolski w Berlinie. Decyzję Stolicy Apostolskiej ogłosił pierwszy metropolita wrocławski kard. Adolf Johannes Bertram dnia 21 IX 1930 r.²⁹;

²⁴ Doła, *Archidiecezja wrocławska*, s. 37; A. Kiełbasa, *75-lecie metropolii wrocławskiej*, „Nowe Życie”, 2005, nr 9(372), s. 3.

²⁵ Doła, *Archidiecezja wrocławska*, s. 37.

²⁶ Tenże, *Duszpasterstwo w (archi)diecezji wrocławskiej i jej ustrój za rządów arcybiskupa ks. kardynała Adolfa Bertrama (1914–1945)*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 15(1995), s. 147–160; J. Mandziuk, *Pasterze Kościoła katolickiego na Śląsku*, Warszawa 2016, s. 661–668.

²⁷ J. Swastek, *Rządcy archidiecezji wrocławskiej w latach 1945–1995*, Wrocław 1998, s. 23.

²⁸ R. Prejs, *Pilska Prałatura*, w: EK, t. 15, Lublin 2011, kol. 591–593.

²⁹ Kiełbasa, *75-lecie metropolii wrocławskiej*, s. 3.

w latach 1920–1945 pełnił on funkcję przewodniczącego Fuldajskiej Konferencji Biskupów Niemieckich.

W 1931 r. prymas Polski kard. August Hlond podjął wraz z biskupem katowickim Stanisławem Adamskim starania w Rzymie o utworzenie biskupstwa w Opolu. Na ordynariusza tej nowej diecezji był przewidziany kanonik metropolitalnej kapituły wrocławskiej ks. Paweł Łukaszczyk (zm. 1950), wielki patriota polski. Prasa niemiecka uznała te zabiegi za prowokację.

Po II wojnie światowej

Uwolniony przez wojska amerykańskie z klasztoru w Wiedenbruck k. Paderborn kard. A. Hlond w 1945 roku udał się do Rzymu, gdzie odbył kilka rozmów z papieżem Piusem XII, który darzył go najwyższym zaufaniem, oraz z przedstawicielami niektórych rzymskich dykasterii. Ze względu na bardzo trudną sytuację polityczną w Polsce, po zakończeniu działań wojennych w 1945 roku, otrzymał on 8 VII 1945 r. nadzwyczajne uprawnienia (*specialissimae facultates*). Zostały one zawarte w dekrete Kongregacji do Nadzwyczajnych Spraw Kościelnych. Dekret ten podpisał w imieniu tejże Kongregacji Domenico Tardini. Nie został on dotąd nigdzie opublikowany. Jego odpis znajduje się w „Acta Hlondiana”, które zebrał pracownik ks. prof. Stanisław Kosiński SDB (t. 6/15, s. 37–39)³⁰. Nie da się wykluczyć, iż dekret ten, wydany przed konferencją w Poczdamie (17 VII – 2 VIII 1945 r.), mógł być jeszcze uzupełniony ustnymi pełnomocnictwami, które nie mogły się w nim znaleźć ze względu na obowiązujący Stolicę Apostolską konkordat z Niemcami zawarty w 1933 roku³¹. Jako uzasadnienie wydania tego dekretu podano, iż papież – w związku z powrotem kard. A. Hlonda do Polski – chce skorzystać z jego roztropnego i światłego umysłu, aby mógł dokonać uregulowań kościelnych w ciężko doświadczonej w okresie drugiej wojny światowej Polsce³². Zawarte w tym dekrete nadzwyczajne uprawnienia prymasa Polski dotyczyły wszystkich dyspens i łask, których Stolica Apostolska zwykła udzielać, za wyjątkiem mianowania biskupów, dyspensowania kapłanów od celibatu i braku wieku do święceń, dyspensowania od małżeństwa niedopełnionego oraz od przeszkody powinowactwa w pierwszym stopniu. Na podstawie otrzymanych uprawnień mógł prymas Polski kard. A. Hlond mianować administratorów apostolskich *ad nutum*

³⁰ M. Fąka, *Z dziejów prymasostwa w Polsce*, „Życie i Myśl”, 1981, nr 7–8, s. 163.

³¹ Swastek, *Rządcy archidiecezji wrocławskiej*, s. 29–30.

³² Tamże.

Sanctae Sedis. Mógł im też udzielać uprawnień biskupa rezydencjalnego, za wyjątkiem tych, które są związane z charakterem święceń biskupich. Mógł ich mianować na całym polskim terytorium (*tutto territorio polacco*). Prymas Polski w dobrej wierze zrozumiał, iż jego uprawnienia objęły tak terytoria II Rzeczypospolitej, jak i też ziemie przyznane Polsce na konferencji zwycięskich mocarstw w Jałcie (4 II – 11 II 1945)³³. Za ten błąd przeprosił w 1946 roku Stolicę Apostolską³⁴.

Prymas Polski kard. August Hlond po powrocie z Rzymu do kraju dnia 13 VII 1945 r. spotkał się w Krakowie z abp. Adamem Sapiehą, a dnia następnego przeprowadził rozmowę z biskupem katowickim Stanisławem Adamskim oraz z ks. Bolesławem Kominkiem. Ks. Kominkowi zaproponował nominację na administratora apostolskiego we Wrocławiu. Jednakże ks. Kominek wyraził wolę rządów nie w całej archidiecezji wrocławskiej, tylko na Opolszczyźnie. Znał ją dobrze z autopsji. Kard. A. Hlond przystał na jego propozycję. W dniu 12 VIII 1945 r. spotkał się w klasztorze sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej z wikariuszem kapitulnym archidiecezji wrocławskiej – ks. Ferdynandem Piontkiem, znającym bardzo dobrze język polski. Oświadczył mu, iż jest wolą papieża, aby zrezygnował ze swej funkcji. Ks. Piontek spełnił jego życzenie. Zwrócił się jednak z prośbą do Stolicy Apostolskiej, aby swój urząd mógł pełnić do 1 IX 1945 r. Biskup pomocniczy archidiecezji wrocławskiej Joseph Ferche, władający także bardzo dobrze językiem polskim, opuścił Wrocław w dniu 15 IX 1946 r. Od 1948 roku pracował w Kolonii jako biskup pomocniczy kard. J. Fringsa. Zmarł w 1965 r.³⁵

W dniu Wniebowzięcia Najśw. Maryi Panny, to jest 15 VIII 1945 r., prymas Polski August Hlond wręczył dekrety nominacyjne pięciu administratorom apostolskim. W Opolu administratorem apostolskim został ks. Bolesław Kominek, we Wrocławiu ks. Karol Milik, w Gorzowie Wielkopolskim – ks. Edmund Nowicki, w Gdańsku – ks. Andrzej Wronka, a w Olsztynie – ks. Teodor Bensch³⁶.

Ks. Ferdynand Piontek w ostatnim dniu swego urzędowania, to jest 1 IX 1945 roku, ustanowił ks. prał. Franciszka Onderka, rezydującego w Czeskim Cieszynie, wikariuszem generalnym dla śląskiej części archidiecezji wrocławskiej na terenie Czechosłowacji. Od 21 VI 1945 r. pełnił on funkcję

³³ Tamże, s. 30.

³⁴ Tamże, s. 211–214.

³⁵ Tamże, s. 31.

³⁶ Tamże, s. 33.

pełnomocnika dla tej części archidiecezji wrocławskiej z nominacji kard. Adolfa J. Bertrama. Papież Pius XII dnia 26 VI 1947 r. wyłączył tę część archidiecezji wrocławskiej i utworzył na tym terenie samoistną administrację apostolską podporządkowaną Stolicy Apostolskiej. Na tym terenie było w czterech dekanatach 81 parafii; ks. Franciszek Onderek został administratorem apostolskim z uprawnieniami biskupa rezydencjalnego. Tereny te włączył do archidiecezji ołomunieckiej 30 XII 1977 r. papież Paweł VI.

W dniu 30 VIII 1945 r. ks. Karol Milik oraz ks. Bolesław Kominek otrzymali w klasztorze sióstr Urszulanek Unii Rzymskiej, przy pl. Nankiera 16, z rąk dotychczasowego wikariusza kapitulnego archidiecezji wrocławskiej ks. Ferdynanda Piontka, jurysdykcję kanoniczną. Świadcami tej uroczystości byli: biskup sufragan archidiecezji wrocławskiej Joseph Ferche oraz członkowie kapituły metropolitalnej³⁷.

Ks. Ferdynand Piontek od 1946 roku zarządzał częścią archidiecezji wrocławskiej, która znalazła się na terenie Niemiec. W dniu 1 V 1959 r. został biskupem w Görlitz.

Nowo utworzona administracja apostolska Dolnego Śląska obejmowała 24 504 km². W jej skład weszło województwo wrocławskie, część województwa poznańskiego (od 1950 r. zielonogórskiego) z powiatami: Głogów, Szprotawa, Żagań i Żary. Od dnia 8 IX 1945 r. weszło w jej skład dawne Hrabstwo Kłodzkie z powiatami: Bystrzyca Kłodzka, Kłodzko i Nowa Ruda, należące do archidiecezji praskiej. Ponadto ordynariusz diecezji miśnieńskiej bp Piotr Legge zlecił – za zgodą Stolicy Apostolskiej – ks. infuł. Karolowi Milikowi, jako administratorowi apostolskiemu we Wrocławiu, jurysdykcję nad tymi parafiami w okręgu Bogatynia (południowa część powiatu zgorzeleckiego), które znalazły się na wschód od rzeki Nysy Łużyckiej. Na tym terenie działał do 1948 roku wikariusz generalny biskupa miśnieńskiego³⁸.

Władze Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej usunęły w dniu 26 I 1951 r. ze stanowiska administratora apostolskiego ks. infuł. Karola Milika i wprowadziły na jego miejsce jako wikariusza kapitulnego ks. Kazimierza Józefa Lagosza. Ks. infułat Kazimierz Lagosz w 1952 roku reaktywował kapitułę katedralną we Wrocławiu, mimo istnienia dawnej kapituły katedralnej w Niemczech (w Görlitz)³⁹.

³⁷ Tamże, s. 34.

³⁸ Tamże, s. 36.

³⁹ Doła, *Archidiecezja wroclawska*, s. 38.

Od dnia 5 XII 1956 r. do 10 III 1974 r. rządy kościelne we Wrocławiu sprawował bp Bolesław Kominek. Papież Jan XXIII wyniósł go w 1962 r. do godności arcybiskupa tytularnego, a papież Paweł VI obdarzył go 5 III 1973 r. godnością kardynalską. Dnia 28 VI 1972 r. Wrocław – na mocy bulli papieża Pawła VI *Episcoporum Poloniae coetus* – stał się ponownie metropolią z biskupstwami sufraganalnymi w Opolu i Gorzowie Wielkopolskim. Utraciła archidiecezja wrocławska na rzecz nowo erygowanej diecezji gorzowskiej 69 parafii w siedmiu dekanatach⁴⁰. Zyskała natomiast tereny dawnego Hrabstwa Kłodzkiego (powiaty: Bystrzyca Kłodzka, Kłodzko i Nowa Ruda).

Zmiany reorganizacyjne 1992 i 2004 r.

Największym wydarzeniem w historii organizacji polskiego Kościoła od słynnej bulli papieża Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 X 1925 r. była bulla papieża Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae Populus* z 25 III 1992 r.

W pracach nad reorganizacją struktur Kościoła katolickiego w Polsce, po zrzuceniu kajdan sowieckiego zniewolenia i rozpadzie Związku Sowieckiego, na szczególne podkreślenie zasługuje praca nuncjusza apostolskiego abp. Józefa Kowalczyka⁴¹ oraz współpracujących z nim biskupów diecezjalnych.

Bulla ustanawiająca nową organizację Kościoła w Polsce została przekazana polskim biskupom w Gnieźnie w dniu 24 III 1992 r., a ogłoszono ją 25 III 1992 r.

Na mocy bulli papieża Jana Pawła II *Totus Tuus Poloniae Populus* powstało 13 nowych diecezji (bielsko-żywiecka, elbląska, ełcka, gliwicka, kaliska, legnicka, łowicka, radomska, rzeszowska, sosnowiecka, toruńska, warszawsko-praska i zamojsko-lubaczowska). Nastąpiła zmiana nazw trzech diecezji: sandomiersko-radomskiej na sandomierską, chełmińskiej na pelplińską, gorzowskiej na zielonogórsko-gorzowską. Powstało osiem nowych metropolii: przemyska obrządku łacińskiego, szczecińsko-kamieńska, gdańska, warmińska, białostocka, częstochowska, katowicka

⁴⁰ Swastek, *Kościół wrocławski*, s. 4–5; tenże, *Rządcy archidiecezji wrocławskiej*, s. 52–101.

⁴¹ Sprawom reorganizacji struktur Kościoła w Polsce w 1992 roku, reaktywaniem ordynariatu polowego Wojska Polskiego, stosunkom dyplomatycznym między Stolicą Apostolską a Polską oraz ratyfikacji konkordatu poświęcił on źródłową rozprawę – J. Kowalczyk, *Dojrzewanie czasu. Wybór dokumentów, przemówień i homilii 1989–1998*, Poznań 1998.

i lubelska. Ponadto Jan Paweł II nadał w teże bulli nową strukturę organizacyjną pięciu metropoliom (gnieźnieńskiej, krakowskiej, poznańskiej, wrocławskiej i warszawskiej). Diecezja łódzka została archidiecezją i została poddana Stolicy Apostolskiej. Mocą tej bulli została rozwiązana unia archidiecezji gnieźnieńskiej i archidiecezji poznańskiej oraz unia archidiecezji gnieźnieńskiej i archidiecezji warszawskiej⁴². Ponadto Jan Paweł II postanowił, iż tytuł prymasa Polski pozostaje związany z historycznym dziedzictwem św. Wojciecha w archidiecezji gnieźnieńskiej⁴³. Został też ustanowiony ordynariat wiernych obrządku wschodniego nie mających własnego ordynariusza⁴⁴. Ponadto Jan Paweł II określił granice biskupstwa obrządku bizantyjsko-ukraińskiego w Polsce⁴⁵.

Na mocy teże bulli diecezja opolska, która należała dotąd do metropolii wrocławskiej, znalazła się w granicach nowo erygowanej metropolii katowickiej. W jej granicach znalazła się także nowo erygowana diecezja gliwicka. W ten sposób został zrealizowany projekt: scalenia Górnego Śląska w ramach jednej administracji kościelnej, zaprojektowany jeszcze w latach dwudziestych XX wieku, lecz nie zrealizowany na skutek podziału Górnego Śląska między Polską a Niemcami⁴⁶.

Należąca dotąd do wrocławskiej metropolii diecezja gorzowska znalazła się pod nową nazwą w metropolii szczecińsko-kamieńskiej. Należąca zaś od 1992 roku do metropolii wrocławskiej diecezja legnicka została wydzielona z terytorium archidiecezji wrocławskiej. Objęła ona 28 dekanatów i 264 parafie. Ponadto na rzecz nowo erygowanej diecezji kaliskiej archidiecezja wrocławska utraciła dekanat sycowski (za wyjątkiem parafii Poniatowice), dekanat twardogórski i trzy parafie z dekanatu milickiego (Cieszków, Gądkowice, Trzebicko). Po tej delimitacji w archidiecezji wrocławskiej pozostało 40 dekanatów i 379 parafii⁴⁷.

Jan Paweł II realizujący założenia bulli *Totus Tuus Poloniae populus* ustanowił 24 II 2004 r. diecezję świdnicką. Objęła ona 13 dekanatów

⁴² T. Wałachowicz, *Nowa organizacja Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce 1992 roku*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 54(1992), z. 2, s. 49.

⁴³ *Komunikat Nuncjatury Apostolskiej w Polsce*, „Niedziela”, 35(1992), nr 14(5 IV), s. 1.

⁴⁴ *Dekret o ustanowieniu i określeniu granic nowych diecezji i prowincji kościelnych w Polsce oraz o przynależności metropolitalnej poszczególnych diecezji*, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne”, 45(1992), nr 2, s. 146.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ A. Grajewski, *Nowe diecezje w Polsce*, „Gość Niedzielny”, 1992, nr 13(29 III) s. 1.

⁴⁷ Swastek, *Rządcy archidiecezji wrocławskiej*, s. 163; W. Bochnak, *Początki diecezji legnickiej. Parafie i duchowieństwo. 1992*, Legnica 2004, s. 56.

z archidiecezji wrocławskiej oraz 8 dekanatów z diecezji legnickiej. Obejmuje ona obecnie 187 parafii i dwa ośrodki rektoralne (2009 r.). Na jej terytorium mieszka około 630 000 katolików. Diecezja ta należy do metropolii wrocławskiej⁴⁸.

Dnia 2 IX 2004 r. najstarsze sanktuarium maryjne na Śląsku pod wezwaniem Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Bardzie otrzymało rangę sanktuarium metropolitalnego dla diecezji legnickiej i świdnickiej, a 18 IX 2008 r. kościół pątniczy w Bardzie otrzymał tytuł bazyliki mniejszej⁴⁹.

Obecnie archidiecezja wrocławska liczy 300 parafii, 33 dekanaty oraz 1 199 332 mieszkańców (w tym 1 152 710 katolików). Obejmuje terytorium 8 850 km².

STRESZCZENIE

Autor ukazuje zmiany organizacyjne w ciągu wieków położonej na Śląsku diecezji, a potem archidiecezji wrocławskiej. Powstała w 1000 r. diecezja wrocławska należała od początku do metropolii gnieźnieńskiej. Wielkie straty poniosła w XVI wieku wskutek reformacji. W XVIII wieku straciła związek z metropolią gnieźnieńską. Wróciła do Polski po II wojnie światowej. Ostatnie zmiany terytorialne przeszła wskutek reorganizacji terytorialnej Kościoła w Polsce dokonanej przez papieża Jana Pawła II w latach 1992 i 2004.

Słowa kluczowe: (archi)diecezja wrocławska, bulla *Totus Tuus Poloniae populus*, Kościół na Śląsku, metropolia gnieźnieńska.

SUMMARY

The author shows the organisational changes over the centuries of the diocese located in the Silesia region, that later become the archdiocese. The Wrocław diocese, founded in 1000, belonged to the Gniezno metropolis from the very beginning. It suffered a great loss due to the Reformation in 16th century. In the 18th century it lost its connection with the Gniezno metropolis. It came back to Poland after the World War II. The last territorial changes was taken in order to the territorial reorganisation of the Polish Church made by the Pope John Paul II in 1992 and 2004.

Key words: Wrocław (arch)diocese, Papal bull *Totus Tuus Poloniae populus*, Silesian Church, Gniezno metropolis.

⁴⁸ S. Chomiak, *Ustanowienie diecezji świdnickiej*, w: *Pięć lat diecezji świdnickiej (2004–2009)*, red. M. Korgul [i in.], Świdnica 2009, s. 9–11.

⁴⁹ Swastek, *Bardo – najstarsze sanktuarium maryjne na Śląsku*, s. 217.

BIBLIOGRAFIA

- Gall Anonim, *Kronika polska*, przeł. R. Grodecki. Przekład przejrzał, wstępem i przypisami opatrzył M. Plezia, Wrocław 1975.
- Dekret o ustanowieniu i określeniu granic nowych diecezji i prowincji kościelnych w Polsce oraz o przynależności metropolitalnej poszczególnych diecezji, „Wrocławskie Wiadomości Kościelne”, 45(1992), nr 2, s. 141–157.
- Dola K., *Archidiecezja wrocławska*, w: *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000, s. 35–37.
- Dola K., *Duszpasterstwo w (archi)diecezji wrocławskiej i jej ustrój za rządów arcybiskupa ks. kardynała Adolfa Bertrama (1914–1945)*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 15(1995), s. 143–206.
- Dola K., *Studia nad początkami reformacji protestanckiej na Śląsku*, Opole 2009.
- Dolański D., *Najspokojniejszy Kościół. Reformacja XVI wieku w księstwie głogowskim*, Zielona Góra 1998.
- Dybkowska A., Żaryn J., Żaryn M., *Polskie dzieje od czasów najdawniejszych do współczesnych*, Warszawa 2007.
- Fąka M., *Z dziejów prymasostwa w Polsce*, „Życie i Myśl”, 1981, nr 7–8, s. 151–166.
- Gach P.P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984.
- Grajewski A., *Nowe diecezje w Polsce*, „Gość Niedzielny”, 1992, nr 13(29 III), s. 1.
- Kiełbasa A., *75-lecie metropolii wrocławskiej*, „Nowe Życie”, 2005, nr 9(372), s. 3.
- Kumor B., *Granice metropolii gnieźnieńskiej i jej sufraganii w okresie przedrozbiorowym*, RTK, 13(1966), z. 4, s. 5–75.
- Labuda G., *O najstarszej organizacji Kościoła w Polsce*, „Przegląd Powszechny”, 1984, nr 6, s. 373–396.
- Mandziuk J., *Historia Kościoła na Śląsku*, t. 2, Warszawa 1995; t. 3, cz. 1, Warszawa 2007.
- Mandziuk J., *Pasterze Kościoła katolickiego na Śląsku*, Warszawa 2016.
- Marschall W., *Geschichte des Bistums Breslau*, Stuttgart 1980.
- Prejs R., *Pilska Pralatura*, w: EK, t. 15, Lublin 2011, kol. 591–593.
- Sabisch A., *Die Bischöfe von Breslau und die Reformation in Schlesien*, Münster 1975.
- Strzelczyk J., *Bolesław Chrobry*, Poznań 1999.
- Swastek J., *Bardo – najstarsze sanktuarium maryjne na Śląsku*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 18(2010), nr 1, s. 199–218.
- Swastek J., *Początki chrześcijaństwa w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, 8(2000), nr 1, s. 23–35.
- Swastek J., *Rządcy archidiecezji wrocławskiej w latach 1945–1995*, Wrocław 1998.
- Urban W., *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, Wrocław 1962.
- Walachowicz T., *Nowa organizacja Kościoła Rzymskokatolickiego w Polsce 1992 roku*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, 54(1992), z. 2, s. 49–58.